

Ю.О. РОВИНСЬКИЙ. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ

Досліджується поняття державного примусу, його особливості та характерні риси, критерії розмежування різних видів державного примусу.

Ключові слова: державний примус, юридична відповідальність, засоби захисту, захід відповідальності, правова система, державна влада, метод впливу.

Исследуется понятие государственного принуждения, его особенности, и характерные черты, критерии разграничения разных видов государственного принуждения.

Ключевые слова: государственное принуждение, юридическая ответственность, средства защиты, мера ответственности, правовая система, государственная власть, метод влияния.

The author probes in the article the concept of state compulsion, its features and personal touches, criteria of differentiating of state compulsion different types.

Key words: state compulsion, legal responsibility, facilities of defence, measure of responsibility, legal system, state power, method of influence.

Тривалий час у фаховій літературі точиться дискусія з приводу того, яке місце посідає і яку роль виконує державний примус у правовому житті суспільства. Склалися дві протилежні точки зору. Згідно з позицію одних авторів державний примус не є неодмінною ознакою права. При цьому він або ж повністю заперечується, або ж його пропонують замінити менш жорстким та більш широким поняттям «державна охорона». Як пояснюють прихильники оновлення термінології, поняття «державний примус» замінено нами поняттям державної охорони тому, що йдеться про формулювання загального визначення, котрим можна було б охопити всі історичні типи права, між тим як поняття примусу не передбачає усіх можливих засобів охорони правових норм. Воно, зокрема, не передбачає таких специфічних засобів, котрими забезпечується дотримання норм соціалістичного права¹. Отже, загострювалася увага на тому, що соціалістичне право забезпечується не лише і навіть не стільки методами примусу, скільки методами виховного характеру, методами переконання.

Однак більшої популярності набула інша точка зору, згідно з якою без державного примусу нема сенсу навіть говорити про право, тому що воно є не чим іншим, як забезпеченням життєвих умов суспільства у формі примусу, системою соціальних цілей, гарантованих примусом².

На нашу думку, такий підхід більш точно відображає сутність права та правової системи в цілому, відмінності останньої від інших видів соціальних систем, у котрих існують та діють інші механізми реалізації, здатні обходитися без юридичних санкцій, що ґрунтуються на можливості владного (державного) примусу до належної поведінки.

Державний примус, з одного боку, розглядається як одна з невід'ємних складових здійснення державної влади, як її засіб (метод), а в кінцевому результаті – як основна ознака держави і правової системи в цілому. З іншого боку, цей примус – не самоціль, він є наслідком певної поведінки різних соціальних суб'єктів, поведінки, яка відхиляється від вимог правових норм, становить загрозу відноси-

© РОВИНСЬКИЙІЮрій Олександрович – кандидат держ. упр., начальник Одеського територіального управління Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України

нам, що цими нормами регулюються і охороняються, і застосовуються з метою усунення такої поведінки³.

Державний примус розглядається у широкому та вузькому значенні. У широкому сенсі це – багатогранна та складна діяльність компетентних державних органів з охорони права від порушень. Вона полягає у а) спостереганні за правомірністю поведінки учасників суспільних відносин; б) дослідженні обставин діянь, у яких виявлені ознаки протиправності; в) розгляді справ про протиправні діяння, застосуванні юридичних санкцій і виконанні актів застосування⁴.

Існує також думка, згідно з якою примус є однією із стадій механізму правозастосування, до яких належать: 1) владна діяльність компетентних органів і осіб по здійсненню своїх повноважень, 2) діяльність, направлена в сферу суспільних відносин інших суб'єктів права, 3) надання їм допомоги і створення умов для нормального використання прав, виконання обов'язків, дотримання основних вимог, 4) здійснення примусового впливу на суб'єктів права з метою підпорядкування їх поведінки вимогам закону⁵.

Однак наведені міркування все ж не дозволяють остаточно визначитися з аналізованими поняттям, котре залишається дискусійним і потребує подальшого наукового дослідження. Тому необхідним є аналіз характерних рис державного примусу. По-перше, до особливостей державного примусу відносять те, що він здійснюється від імені держави державними органами. Другою особливістю називають правовий (точніше, мабуть, «легітимний») характер такого примусу, тому що він застосовується у визначених законом формах, на законних підставах відповідними компетентними органами⁶.

Віокремлюють також інші характерні риси державного примусу, зокрема, те, що він здійснюється у зв'язку з неправомірною, шкідливою для суспільства поведінкою, як реакція держави на таку поведінку. Наголошується і на тому, що правовий примус зумовлений конфліктом між державною волею, яка виражена у нормі права та індивідуальною волею осіб, що її порушили. Якщо відсутні протиправні дії, то немає й примусових акцій. Власне, тут і знаходиться гранична межа примусу. У якості прикладу наводяться звільнення за скороченням штатів, вилучення земельної ділянки для суспільних потреб, позбавлення прав на управління транспортним засобом осіб, що втратили здоров'я тощо. Всі ці засоби, на думку прихильників наведеної точки зору, не є засобами примусу, попри всю невідповідність наслідків, що ними спричинені⁷. З цим не можна погодитись повною мірою, тому що згадані засоби є за своєю сутністю примусовими, вони здійснюються незалежно від волі та бажання суб'єктів, до яких застосовуються, в них виявляється державна воля, що заперечує волю індивідуальну. Ці засоби не є заходами відповідальності, але засобами державного примусу вони являються. Тим більше, що далі наводяться приклади примусових заходів: звільнення, припинення робіт, вилучення земельної ділянки, позбавлення прав на управління транспортним засобом тощо. Всі зазначені засоби є засобами відповідальності, які не є тотожними засобам примусу, тому що державний примус і юридична відповідальність співвідносяться як загальне і часткове, примус є поняттям, більш широким за відповідальність.

Примус також характеризують як такий засіб, котрий застосовується лише до конкретних суб'єктів права, котрі порушили юридичні норми. Тут також слід зауважити, що норма права може бути і не порушена суб'єктом, до якого застосовуються засоби примусу, наприклад, попереджувальні засоби, про які йтиметься

далі. Державний примус є персоніфікованим, являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу і оточуючих. Цілі, заради яких застосовують примус, досягаються шляхом впливу на моральну, майнову, організаційну та фізичну сферу конкретного суб'єкта права. Державний примус застосовується на забезпечення виконання норм права і разом з тим він застосовується на підставі норм права, зокрема, передбачених у них санкцій. Юридичними нормами встановлюються види засобів, порядок та умови їх застосування, визначаються підстави, закріплюються склади протиправних діянь тощо. Слід при цьому зазначити, що будь-який примусовий засіб потрібно розглядати, як порушення прав особи чи організації, встановлене законом і дозволене у вигляді винятку. Тільки у межах закону уповноважені державою органи та посадові особи можуть обмежувати права та свободи суб'єктів права, накладати на неї стягнення та додаткові обтяження, запроваджувати ті чи інші обмеження тощо.

Державний примус може бути визначений як метод впливу держави на свідомість і поведінку осіб, на особу та майно суб'єктів правових відносин, з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів.

Оскільки засоби примусу різноманітні, мають специфічні властивості, можлива класифікація цих засобів в залежності від різних критеріїв. Так, державний примус в залежності від порядку застосування поділяється на судовий та позасудовий. У відповідності до способу охорони правопорядку, функціонального призначення розрізняють попередження, припинення, поновлення та покарання (стягнення, відповідальність).

Засоби попереджувального впливу є різновидом засобів державного примусу, котрі застосовуються з метою профілактики, попередження можливих правопорушень, а також з метою забезпечення громадської безпеки при стихійних лихах, аварій тощо. Ця група заходів не пов'язана із вчиненням правопорушень. До них належать перевірка документів, митний догляд, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, припинення або обмеження руху транспорту ті пішоходів при виникненні загрози безпеці руху тощо.

Засоби припинення є таким видом засобів державного примусу, котрі застосовуються для припинення протиправних дій або для попередження їхніх шкідливих наслідків. Засоби припинення, на відміну від засобів попередження, застосовуються лише при наявності правопорушення. Наприклад, до таких засобів відносяться привод, вилучення майна (наприклад, холодної або вогнепальної зброї, радіопередавачів, при відсутності дозволу на володіння цими предметами); адміністративне затримання осіб, що скоїли адміністративні проступки, покладення арешту на майно, арешт особи тощо.

Засоби поновлення є видом державного примусу, що застосовується для поновлення нормального стану правових відносин шляхом стимулювання суб'єктів права до виконання покладених на них обов'язків. До засобів захисту належать: визнання угоди недійсною з поверненням сторін у первісний майновий стан, стягнення боргу, стягнення аліментів, поновлення на роботі осіб, незаконно з неї звільнених, утримання незаконно виплачених робітників сум, скасування незаконного нормативно-правового або правозастосовчого акту тощо⁸.

На спеціальну характеристику заслуговує такий засіб державного примусу, як юридична відповідальність, що є однією з найбільш поширених заходів державного впливу у сучасній правовій системі України. На сьогодні у літературі просліджуються декілька основних напрямків стосовно визначення поняття, основних характеристик та видів відповідальності взагалі і юридичної відповідальності зокрема.

У науковій літературі соціальна відповідальність розглядається, зазвичай, в якості поєднання внутрішніх чинників поведінки особистості з почуттям обов'язку, форм внутрішнього та зовнішнього контролю або співвідношення можливості та здатності людини передбачити результати своїх дій, визнати їх своїми⁹. Спроби застосування цих понять у правознавстві спричинили появу уявлень про недостатність традиційних поглядів на відповідальність тільки як відповідальність за правопорушення, про необхідність поєднання цих традиційних поглядів з поняттям позитивної відповідальності¹⁰.

У теорії права певне поширення одержала точка зору, відповідно до якої юридична відповідальність є визнаною державою здатністю особи віддавати звіт у своїх діях (у своєму протиправному діянні) і зазнавати державного примусового впливу у формі позбавлення благ, що безпосередньо знаходяться в розпорядженні правопорушника¹¹.

Однак ця позиція піддавалася справедливій критиці за тими підставами, що таким трактуванням відповідальність зводиться до елементу цивільної правоздатності, що являє собою здатність особи мати цивільні права й обов'язки, що навряд чи можна визнати вдалим¹². С.С. Алексєєв ще на початку 1970-х років зазначав, що юридична відповідальність є, насамперед, обов'язком особи знати засоби державно-примусового впливу за скоєне правопорушення. Цієї ж точки зору він притримувався й пізніше¹³. Аналогічні визначення юридичної відповідальності, пов'язані із державним примусом і негативними наслідками для особи, яка порушила норму права, пропонували І.О. Галаган¹⁴, Р.О. Халфіна¹⁵ та ін. І.С. Самощенко юридичну відповідальність визначав як особливе, передбачене та врегульоване нормами права відношення між правопорушником та державою в особі уповноважених нею органів¹⁶. Такої ж точки зору притримуються й деякі інші науковці¹⁷. Юридична відповідальність О.С. Йоффе та М.Д. Шаргородським визначається як сполучення трьох елементів: заходи державного примусу, осуду з боку суспільства та держави і встановлення для правопорушника певних негативних наслідків у вигляді обмеження майнового або особистого порядку¹⁸.

Отже, юридична відповідальність відрізняється від звичайного обов'язку, що існує у регулятивному правовому відношенні, такими рисами: звичайні обов'язки містяться у диспозиції правової норми, а засоби відповідальності – у санкції; звичайний обов'язок включається до змісту регулятивного правового відношення, тобто такого, що регулює нормальні суспільні відносини, які виникають внаслідок правомірних дій. Відповідальність входить до змісту правоохоронного правового відношення; правова відповідальність пов'язана з осудом з боку держави і суспільства, чого немає в звичайному обов'язку; і, нарешті, відповідальність – це новий, додатковий обов'язок¹⁹.

Отже, можна виділити такі характерні ознаки юридичної відповідальності, як те, що вона являє собою реалізацію санкції правової норми; за своїм характером є засобом державного примусу; є наслідком протиправного, винного, суспільно шкідливого діяння; супроводжується державним осудом винної особи; пов'язана

з покладенням на винну у вчиненні правопорушення особу невідгідних для неї наслідків матеріального чи іншого характеру; є додатковим обов'язком, що його має виконати правопорушник; реалізується у відповідних процесуальних формах²⁰.

З урахуванням названих ознак юридичної відповідальності вона може бути визначена як супроводжувана державним і суспільним осудом реалізація санкції правової норми, що є за своїм характером засобом примусу заходом і виражається в покладанні на винного правопорушника невідгідних для нього наслідків матеріального чи іншого характеру. Цілями юридичної відповідальності є той результат, що досягається при реалізації заходів юридичної відповідальності, які визначають соціальну необхідність юридичної відповідальності і її призначення в правовій системі.

Об'єднує засоби захисту і заходи відповідальності те, що обидві ці категорії є видами державного примусу, реакцією держави на порушення суб'єктивних прав або невиконання юридичних обов'язків, заходами охорони і захисту суспільних відносин. Водночас вони мають низку істотних відмінностей, які зумовлюють необхідність їх розмежування як самостійних видів реалізації санкцій правових норм, самостійних форм державного примусу. По-перше, заходи відповідальності та засоби захисту різняться за підставою застосування. Юридична відповідальність застосовується лише за наявності правопорушення. Заходи захисту, на відміну від відповідальності, можуть застосовуватися як за наявності правопорушення, так і за його відсутності, зокрема, при об'єктивно протиправному діянні, за відсутності вини особи, а в ряді випадків і за відсутності протиправності²¹. По-друге, критерієм відмежування заходів захисту і заходів відповідальності є характер несприятливих наслідків, що виникають для правопорушника. Застосування заходів юридичної відповідальності тягне за собою покладення на правопорушника додаткового обтяження, додаткового обов'язку, може полягати в позбавленні або обмеженні його прав тощо. Застосування засобів захисту не супроводжується встановленням додаткових обов'язків, позбавленням або обмеженням прав. Вони передбачають лише виконання порушеного обов'язку, що існував раніше; поновлення первісного стану; припинення правопорушення²².

По-третє, у заходів захисту і відповідальності різні функції. Головною функцією відповідальності є запобіжно-виховний вплив на правопорушника, перетворення його свідомості шляхом застосування до нього каральних санкцій. Заходи захисту характеризуються як так звані первинні правоохоронні санкції, що мають метою відновлення порушеного правового стану, припинення правопорушення.

Отже, заходи захисту – це правоохоронні засоби примусового впливу, спрямовані на захист прав і правопорядку, припинення дій, які порушують право, і поновлення правового стану, що існував до порушення, примусове виконання обов'язків, які застосовуються до суб'єкта незалежно від його вини і, як правило, не тягнуть за собою додаткові для нього обов'язки або некомпенсовані обтяження²³.

Розмежування засобів захисту та заходів юридичної відповідальності має практичне значення, перш за все для діяльності правоохоронних органів. З метою адекватного правового регулювання необхідно чітко визначити, за яку поведінку слід встановлювати засоби захисту, а за яку – заходи юридичної відповідальності²⁴.

Всі засоби захисту можна поділити на декілька груп залежно від способу досягнення мети. Так, виділяють засоби захисту, що впливають шляхом: відмови

у визнанні права; визнання права; припинення дій, які порушують право; поновлення правового стану, який існував до правопорушення; примусового виконання добровільно не виконуваного обов'язку; примусової зміни правових відносин; примусового припинення правових відносин.

В залежності від підстави застосування примусові заходи також поділяються на декілька видів. Підставами застосування примусу є правопорушення (проступки та злочини). Отже, можна виділити адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові, фінансово-правові, процесуальні правопорушення (проступки) та злочини. Тому, напевно, можна говорити про адміністративний, дисциплінарний, цивільно-правовий, фінансово-правовий, самостійний процесуальний примус та кримінальний примус. Однак слід зазначити з цього приводу, що лише у науці адміністративного права розглядається питання про адміністративний примус в цілому. В інших галузях юридичної науки досліджуються окремі групи засобів примусу, окремі засоби примусу, але не відповідний вид примусу у цілому.

1. *Иоффе О.С., Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права. – М., 1961. – С. 60.
2. *Марченко М.Н.* Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1996. – С. 53–54.
3. *Комзюк А.* Державно-владний аспект адміністративного примусу // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2000. – № 4. – С. 135.
4. *Самощенко И.С., Фарукишин М.Х.* Ответственность по советскому законодательству. – М.: Юрид. литература, 1971. – С. 54.
5. *Котюк В.О.* Теория права: Курс лекцій: Навч. посіб. для юрид. фак. вузів. – К.: Вентурі, 1996. – С. 147.
6. *Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова.* – изд 2-е, изм. и дополненное. – М.: НОРМА, 2001. – С. 450.
7. *Бахрах Д.Н.* Административная ответственность: Учеб. пос. – М., 1999. – С. 3–4; *Бахрах Д.Н.* Административная ответственность граждан в СССР: Учеб. пос. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989. – С. 13–14.
8. *Теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева.* – 2-е, перераб. и дополненное изд-е. – М.: Право и закон, 2001. – С. 333.
9. *Тугаринов Б.П.* Личность и общество. – М., 1965. – С. 52.
10. *Теория права и государства: Учебник / Под ред. проф. В.В. Лазарева.* – С. 331–332; *Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н. Марченко.* – Т. 2: Теория права. – М.: Зерцало, 1998. – С. 595–599; *Пащенко А.О.* Конституційна відповідальність: проблема «позитивного» та «негативного» аспекту (загальнотеоретичні питання) // Вісник університету внутрішніх справ. – Одеса, 2000. – С. 93–97.
11. *Горшенев В.М.* К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве // Вопросы советского права. – Новосибирск, 1966. – С. 38.
12. *Советское гражданское право: субъекты гражданского права.* – М., 1984. – С. 16, 30.
13. *Алексеев С.С.* Проблемы теории права. – Т.1. – Свердловск, 1972. – С. 371; *Алексеев С.С.* Теория права. – М., 1994. – С. 180.
14. *Галаган И.А.* Административная ответственность в СССР. – Воронеж, 1970. – С. 39.
15. *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М.: Юридлит, 1974. – С. 316–345.
16. *Самощенко И.С., Фарукишин М.Х.* Цит. работа. – С. 42–45; *Теория государства и права: Учебник / Под ред. А.И. Денисова.* – М., 1972. – С. 500.
17. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: Учебник. – 4-е издание, переработанное и дополн. – М.: Юрайт, 1998. – С. 356.
18. *Иоффе О.С., Шаргородский М.Д.* Цит. работа. – С. 314–318.
19. *Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Пересянца.* – М.: НОРМА, 2001. – С. 491.
20. У юридичній літературі називають й інші ознаки юридичної відповідальності. Див., наприклад: *Базылев Б.Т.* Цит. работа. – С. 23–31; *Сурилов А.В.* Теория государства и права: Учеб. пос. – К.–Одесса, 1989. – С. 397–403; *Щербак А.И.* Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 81; *Венедиктов В.С.* Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве. – Х.: Консум, 1996. – С. 30–31.
21. *Харитонов С.О., Саниахметова Н.О.* Правове забезпечення належної реалізації права на житло. – К.: НМК ВО, 1990. – С. 72.

22. *Стависский П.Р.* Проблемы материальной ответственности в советском праве. – К.–Одесса: Головное издательство «Вища школа», 1982. – С. 98. **23.** *Харитонов Є.О., Саниахметова Н.О.* Цит. праця. – С. 73. **24.** *Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца.* – С. 492.